

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA DISKURS VA KONSEPT TUSHUNCHALARINING KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Tosheva Nargiza Ruitdinovna
nargiz.han2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida diskurs hamda konsept tushunchalarining kognitiv tabiati, ularning til va tafakkur munosabatidagi o'zni qiyosiy jihatdan yoritiladi. Diskursning kommunikativ, semantik-pragmatik va kognitiv xususiyatlari, konseptning inson ongida bilim, tajriba, assotsiatsiya va qadriyatlarni birlashtiruvchi mental tuzilma sifatidagi mohiyati tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim konseptual birliklarning diskurs jarayonida aktuallashtirish misolida til birliklarining ma'nosi faqat lug'aviy mazmun bilan chegaralanmasligi, balki kontekst, kommunikativ vaziyat, milliy-madaniy tajriba va nutq ishtirokchilarining umumiy bilimlari bilan ham bog'liqligi ko'rsatiladi. Diskurs va konseptning o'zaro munosabati kognitiv jarayonlar - konseptuallashtirish, kategoriyalash va bilimlarni verbalizatsiya qilish bilan uzviy aloqada ekanligi asoslanadi. Qiyosiy tahlil ingliz va o'zbek tillarida universal kognitiv mexanizmlar bilan bir qatorda, konseptlarning milliy-madaniy mazmunida o'ziga xosliklar mavjudligini ko'rsatadi.

Kalit: so'zlar: diskurs, konsept, kognitiv tilshunoslik, konseptuallashtirish, kategoriyalash, kognitiv model, diskursiv ma'no, lingvomadaniyat, mental tuzilma, ingliz tili, o'zbek tili

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF DISCOURSE AND CONCEPTS IN UZBEK AND ENGLISH

Tosheva Nargiza Ruitdinovna
nargiz.han2@gmail.com

Abstract: This article examines the cognitive nature of discourse and concept in English and Uzbek and their role in the relationship between language and cognition. Particular attention is paid to the communicative, semantic-pragmatic and cognitive characteristics of discourse and to the concept as a mental structure integrating knowledge, experience, associations and values. A comparative analysis of selected conceptual units in English and Uzbek demonstrates that meaning is not limited to lexical semantics but is also determined by context, communicative situation, cultural experience and shared knowledge of discourse participants. The study emphasizes the interrelationship between discourse and concept and their connection with such

cognitive processes as conceptualization, categorization and verbalization of knowledge. The comparison reveals both universal cognitive mechanisms and culture-specific features in the conceptual representation of reality in English and Uzbek.

Keywords: discourse, concept, cognitive linguistics, conceptualization, categorization, cognitive model, discursive meaning, linguoculture, mental structure, English, Uzbek

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning borliqni idrok etishi, bilimlarni shakllantirishi va tajribani tizimlashtirishi bilan bogʻliq murakkab hodisa sifatida oʻrganish ustuvor yoʻnalishlardan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi natijasida til birliklarining mazmunini inson tafakkuri, konseptual tizimi va dunyo haqidagi bilimlari bilan bogʻliq holda talqin qilish imkoniyati kengaydi. Shu jarayonda diskurs va konsept tushunchalari alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Diskurs kommunikativ jarayonning real sharoitda yuzaga kelishini, konsept esa inson ongida muayyan bilim va tajribaning mental tarzda tashkil topishini ifodalaydi. Ularning oʻzaro aloqasi tilning qanday qilib inson tajribasini kodlashi va kommunikatsiya jarayonida qayta faollashtirishini tushuntirishga xizmat qiladi. Diskurs tushunchasi turli lingvistik maktablarda har xil talqin qilingan. U matn, nutq, kommunikativ hodisa, ijtimoiy oʻzaro taʼsir yoki muayyan vaziyatda amalga oshadigan nutqiy faoliyat sifatida izohlanadi. Ingliz va oʻzbek tillaridagi diskursga bagʻishlangan zamonaviy ishlarda uning sintaktik, semantik va pragmatik xususiyatlari bilan bir qatorda kontekst, vaziyat, deysis va presuppozitsiya bilan aloqasi ham qayd etiladi.

Kognitiv yondashuvda esa diskurs mazmuni faqat uning verbal tarkibidan kelib chiqmaydi. Tinglovchi yoki oʻquvchi mazmunni anglash jarayonida mavjud bilimlari, tajribasi, vaziyat haqidagi tasavvurlari va kommunikativ taxminlarini ham ishga soladi. Shu jihatdan diskurs insonning mental faoliyati bilan bevosita bogʻliq hodisa hisoblanadi.

Konsept masalasi ham kognitiv tilshunoslikning markaziy muammolaridan biridir. Konsept inson ongida shakllanadigan, muayyan obyekt yoki hodisa haqidagi bilimlarni umumlashtiradigan murakkab mental birlik sifatida namoyon boʻladi. Uning tarkibida predmetning asosiy belgilari bilan bir qatorda obraz, assotsiatsiya, tajriba va bilimlar tizimi ham mujassam boʻlishi mumkin. Shuning uchun bir tildagi konseptning boshqa tildagi lugʻaviy ekvivalenti uning barcha mazmuniy qatlamlarini toʻliq ifodalamasligi mumkin. Ingliz va oʻzbek tillarida konseptlarning qiyosiy oʻrganilishi aynan shu jihatdan muhimdir. Soʻnggi yillarda ingliz va oʻzbek tillaridagi konseptlarni kognitiv, fonetik va lingvomadaniy jihatdan qiyoslashga bagʻishlangan ishlar ham eʼlon qilingan.

MATERIALLAR VA METODLAR

Diskurs va konseptning kognitiv xususiyatlarini ochib berishda kognitiv-semantic, qiyosiy-chog'ishtirma, kontekstual va diskursiv tahlil usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv til birliklarining lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda, ularning real kommunikativ vaziyatdagi mazmunini ham hisobga olish imkonini beradi.

Kognitiv tahlilda konseptning verbal ifodasi, uning assotsiativ maydoni va boshqa tushunchalar bilan munosabati muhim ahamiyatga ega. Konseptni faqat bitta leksema orqali chegaralash mumkin emas. U leksemalar, frazeologik birliklar, metaforalar, maqollar, matn fragmentlari va boshqa diskursiv vositalar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Diskursiv tahlilda esa kontekst alohida o'rin tutadi. Bir xil til birligi turli vaziyatlarda turlicha kommunikativ ma'no hosil qilishi mumkin. Shu sababli ingliz va o'zbek tillaridagi birliklarni qiyoslashda ularning faqat lug'aviy ekvivalentlarini emas, balki qo'llanish sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Kognitiv grammatika va konseptual semantika doirasidagi yondashuvlar til shakli va ma'nosini insonning konseptualizatsiya faoliyati bilan bog'liq holda ko'rishga imkon beradi. Diskursning sotsiokognitiv talqinida esa kommunikativ vaziyat, ishtirokchilarning bilimlari va ijtimoiy tajribasi mazmunni shakllantiruvchi muhim omillar sifatida qaraladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Diskursning kognitiv tabiati, avvalo, uning insonning bilim va tajribasi bilan bog'liqligida namoyon bo'ladi. Nutq jarayonida so'zlovchi o'z fikrini shunchaki grammatik birliklar yordamida ifodalamaydi. U muayyan kommunikativ vaziyatni hisobga oladi, tinglovchining bilimlari haqida taxmin qiladi va ma'lum maqsadni ko'zlaydi. Masalan, ingliz tilidagi: *It is cold here.* gap grammatik jihatdan xona yoki muhit haroratining pastligini bildiradi. Ammo muayyan vaziyatda ushbu gap tinglovchidan derazani yopish, isitishni yoqish yoki boshqa harakatni bajarishni kutuvchi bilvosita kommunikativ vosita bo'lishi mumkin.

O'zbek tilidagi: *Bu yer salqin ekan.* birligi ham shunga o'xshash tarzda vaziyatga qarab turli kommunikativ ma'nolarni ifodalashi mumkin. Demak, diskursiv ma'no gapning semantik mazmunidan tashqari, vaziyat va ishtirokchilarning umumiy bilimlari asosida shakllanadi.

Bu jihat diskursning kognitiv tabiatini ko'rsatadi: mazmunni anglash jarayonida inson mavjud bilimlarni yangi axborot bilan bog'laydi va natijada kommunikativ vaziyatga mos interpretatsiya hosil qiladi. Konseptning muhim xususiyati uning ko'p qatlamli mental tuzilma ekanligidir. U faqat mantiqiy tushuncha bilan tenglashtirilmaydi. Konsept tarkibida insonning tajribasi, hissiy munosabati, madaniy xotirasi va assotsiativ tasavvurlari ham mujassamlashishi mumkin.

Kognitiv tilshunoslikda konseptualashtirish insonning borliqdagi obyekt va hodisalarni ongida muayyan kategoriyalar asosida tartibga solishi bilan bog'liq. Shu

sababli turli tillarda bir xil obyektiv hodisa turlicha konseptual modellar orqali ifodalanishi mumkin. Buni HOME - UY birliklari misolida ko'rish mumkin. Ingliz tilidagi home va o'zbek tilidagi uy umumiy denotativ mazmunda yaqin bo'lsa-da, ularning diskursdagi assotsiativ imkoniyatlari bir xil emas.

Home ingliz tilida yashash joyi ma'nosidan tashqari, shaxsiy makon, xavfsizlik, tegishlilik va emotsional yaqinlik bilan bog'liq mazmunlarni ham faollashtirishi mumkin.

O'zbek tilidagi uy esa yashash joyi ma'nosidan tashqari oila, ota-ona, qarindoshlik, mehmondo'stlik va xonadon tushunchalari bilan keng assotsiativ aloqaga kirishadi. Biroq bunday tafovutlarni mutlaq qarama-qarshilik sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Har ikki tilda ham konseptning mazmuni kommunikativ vaziyat, janr va individual tajribaga qarab o'zgarishi mumkin.

Diskurs va konsept o'rtasidagi munosabatni bir tomonlama emas, o'zaro ta'sir jarayoni sifatida ko'rish mumkin. Konsept diskurs mazmunining kognitiv asoslaridan biri bo'lsa, diskurs konseptning muayyan vaziyatda verbal tarzda faollashishiga xizmat qiladi. Bu jarayonni quyidagi ketma-ketlikda ifodalash mumkin: borliq → idrok → konseptuallashtirish → verbalizatsiya → diskurs → interpretatsiya.

Inson borliqdagi hodisani idrok etadi, uni mavjud bilimlari bilan bog'laydi, ongida muayyan konseptual tuzilma hosil qiladi va til vositalari orqali ifodalaydi. Diskurs jarayonida esa ushbu konsept tinglovchi yoki o'quvchining bilimlari asosida qayta faollashadi. Masalan, FREEDOM - ERKINLIK konsepti ikki tilda ham umumiy insoniy mazmunga ega. Biroq uning diskursdagi mazmuni siyosiy, huquqiy, badiiy yoki kundalik kommunikatsiya doirasida turlicha shakllanishi mumkin. Demak, konseptning mazmuni uning nominativ birliklari bilan emas, balki turli diskurslarda qanday qo'llanishi bilan ham belgilanadi. Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy tahlili konseptualizatsiyada ikki turdagi omilni ajratish imkonini beradi: umumiy kognitiv mexanizmlar va milliy-madaniy xususiyatlar. Umumiy kognitiv mexanizmlarga kategoriyalash, metaforik tafakkur, assotsiativ bog'lanish, obrazli tasavvur va kontekstual interpretatsiya kiradi. Ular turli tillarda mavjud bo'lsa-da, konkret verbal shakllanishi har xil bo'lishi mumkin.

Milliy-madaniy xususiyatlar esa muayyan xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, qadriyatlari va kommunikativ an'analari bilan bog'liq. Masalan, FAMILY - OILA konsepti har ikki tilda ham qarindoshlik va yaqin ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi asosiy konseptlardan biridir. Biroq uning diskursiv mazmunida ayrim farqlar mavjud. Ingliz tilida family ko'pincha nuclear family, personal relationships va individual household kabi tushunchalar bilan birga faollashishi mumkin. O'zbek tilida oila konsepti esa ota-ona, farzand, qarindoshlik, xonadon, nikoh va oila sha'ni kabi tushunchalar bilan kengroq assotsiativ tarmoqqa ega bo'lishi mumkin.

Shuningdek, RESPECT - HURMAT konsepti ham qiyosiy jihatdan e'tiborga molik. O'zbek nutqida hurmat yosh, mavqe, qarindoshlik va ijtimoiy masofa bilan bog'liq murojaat va nutq shakllarida namoyon bo'lishi mumkin. Ingliz tilida esa hurmat ko'plab hollarda modal vositalar, iltimos shakllari, bilvosita ifodalar va kommunikativ strategiyalar orqali yuzaga chiqadi. Bu farqlar til tizimining o'zidan ko'ra kengroq hodisani - til egalarining kommunikativ tajribasi va madaniy konseptual tizimini aks ettiradi. Konseptlarning diskursda verbalizatsiyasi

Konseptning diskursdagi ifodasi birgina leksik birlik bilan chegaralanmaydi. Uning mazmuni frazeologik birliklar, metaforalar, maqollar, sintaktik konstruksiyalar va kontekstual birliklar orqali ham namoyon bo'ladi. Masalan, JUSTICE - ADOLAT konsepti ilmiy yoki huquqiy diskursda terminologik birliklar yordamida ifodalansa, badiiy diskursda obraz va metaforalar orqali namoyon bo'lishi mumkin. Publitsistik diskursda esa ushbu konsept baholovchi va ekspressiv birliklar bilan birga keladi.

Shu jihatdan konseptual tahlil diskurs turini ham hisobga olishi lozim. Bir konseptning ilmiy, badiiy va kundalik nutqdagi verbal ko'rinishlari o'zaro farqlanishi tabiiy. Konseptual metafora ham bunday verbalizatsiyaning muhim vositalaridan biridir. Lakoff va Johnson metaforani faqat badiiy bezak emas, balki insonning abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglashiga xizmat qiluvchi kognitiv mexanizm sifatida talqin qiladilar. Demak, diskursdagi metaforik birliklar konseptning qanday mental model asosida shakllanganini aniqlash uchun muhim material bo'la oladi.

Kognitiv va lingvomadaniy omillarning birligi Konseptlarning shakllanishida kognitiv va madaniy omillarni bir-biridan keskin ajratish qiyin. Insonning borliqni idrok etishi umumiy kognitiv mexanizmlarga asoslangan bo'lsa-da, uning tajribasi muayyan madaniy muhitda shakllanadi. Shuning uchun bir xil konsept turli lingvomadaniy jamoalarda turli assotsiativ maydonlarga ega bo'lishi mumkin. Biroq bu farq barcha til vakillariga bir xil xususiyat xos degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Konseptual tizimga shaxsning yoshi, kasbi, ta'limi, tajribasi, kommunikativ muhiti va individual dunyoqarashi ham ta'sir qiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi konseptlarni qiyoslashda aynan shu ko'p omillilikni hisobga olish ilmiy jihatdan muhim. Zamonaviy ingliz-o'zbek lingvistik tadqiqotlarida ham konseptlarning kognitiv va madaniy xususiyatlarini birgalikda tahlil qilish tendensiyasi kuzatiladi.

XULOSA

Diskurs va konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslikda bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. Diskurs insonning kommunikativ faoliyatini, konsept esa uning ongida shakllangan bilim va tajribaning mental tashkil topishini ifodalaydi. Ingliz va o'zbek tillarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, konseptuallashtirish, kategoriyalash, assotsiatsiya va metaforik tafakkur kabi umumiy kognitiv mexanizmlar har ikki tilda mavjud. Shu bilan birga, konseptlarning diskursdagi verbalizatsiyasi va mazmuniy aktuallashtirishida milliy-madaniy tajriba

muhim o‘rin tutadi. Konseptning mazmunini faqat uning lug‘aviy ekvivalenti orqali aniqlash yetarli emas. Uning diskursdagi qo‘llanishi, kontekstual ma‘nosi, assotsiativ aloqalari, baholovchi xususiyati va madaniy komponentlari ham hisobga olinishi lozim. Shuningdek, diskurs mazmunini anglashda nutq ishtirokchilarining umumiy bilimlari va kommunikativ tajribasi muhim ahamiyatga ega. Bir xil gap yoki leksik birlik turli vaziyatlarda turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkin. Bu holat diskursning dinamik va kognitiv tabiatini ko‘rsatadi. Shunday qilib, ingliz va o‘zbek tillaridagi diskurs va konseptlarni qiyosiy o‘rganish til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Kognitiv-diskursiv yondashuv esa ikki tilning nafaqat struktur va semantic farqlarini, balki ular orqali namoyon bo‘ladigan konseptual va lingvomadaniy xususiyatlarni ham aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Burieva U. The Concept of Discourse and Its Characteristics in Uzbek and English Linguistics // O‘zMU Xabarlar. - 2024. - Vol. 1, №1.3. - DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.3.1390.
2. van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Langacker R.W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. - Oxford: Oxford University Press, 2008.
5. Fillmore C.J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. - Seoul: Hanshin Publishing, 1982. - P. 111-137.
6. van Dijk T.A. Discourse as Structure and Process. - London: Sage, 1997.
7. Schiffrin D. Discourse Markers. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
8. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006.
9. Карасик В.И. Языковые ключи. - Волгоград: Парадигма, 2007.
10. Кубрякова Е.С. Начала когнитивной науки о языке. - Москва: Языки славянской культуры.